

Marek Łaziński

Uniwersytet Warszawski, Polska

e-mail: m.lazinski@uw.edu.pl

ORCID 0000-0001-5718-4435

Karolina Jóźwiak

absolwentka prawa i polonistyki w ramach MISH UW

e-mail: karo.jozwiak@gmail.com

Grzegorz Krajewski

Uniwersytet Warszawski, Polska

e-mail: krajewski.psych@uw.edu.pl

ORCID 0000-0002-6222-9359

ASPEKT CZASOWNIKA POLSKIEGO W TEKSTACH PRAWNYCH. INTERPRETACJA BADAŃ ANKIETOWYCH¹

VERBAL ASPECT IN POLISH LEGAL TEXTS. INTERPRETATION OF SURVEY RESEARCH

Abstract

The paper presents factors influencing the choice of verbal aspects in Polish legal texts. Imperfective verbs in the present tense are usually used in the Polish legal norm.

¹ Badanie przeprowadzono w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki i Deutsche Forschungsgemeinschaft Beethoven II „Rozwój polskiego systemu aspektowego w ostatnich 250 latach na tle sąsiednich języków słowiańskich”, nr 2016/23/G/HS2/00922.

The first part of the text features a theoretical analysis against the linguistic and legal background. In the second part of the paper, the authors present the results of a survey conducted with the use of a fictional statute where respondents had to select an appropriate verbal aspect. Such a method makes it possible to assess the significance of different factors influencing the choice of the verbal aspect described in the first part of the text and other factors covered by the survey.

KEYWORDS

verbal aspect, imperfective and perfective verbs, legal texts, grammatical interpretation of law

SŁOWA KLUCZOWE

aspekt czasownika, czasowniki dokonane i niedokonane, teksty prawne, gramatyczna wykładnia prawa

W artykule chcemy przedstawić czynniki wpływające na wybór aspektu niedokonanego (dalej: ndk) lub dokonanego (dalej: dk) czasownika w tekście prawnym. W pierwszej części wyjaśnimy podstawę opozycji aspektowej i szczególne warunki użycia aspektu w tekstach prawnych na tle teorii aspektu. Wyróżnimy czynniki wpływające na wybór aspektu dk lub ndk w polskich kodeksach karnym i cywilnym oraz w innych przepisach i regulaminach.

W drugiej części artykułu przedstawimy wyniki badań ankietowych, w których próbowaliśmy ustalić wagę poszczególnych czynników wydzielonych w części 1. oraz innych wskazanych przez respondentów. Wnioski z badania i analizy teoretycznej mają naszym zdaniem znaczenie dla językoznawstwa i prawa, szczególnie jego językowej wykładni.

1. ASPEKT CZASOWNIKA W POLSZCZYŹNIE I W POLSKICH TEKSTACH PRAWNYCH

1.1. ISTOTA OPOZYCJI ASPEKTOWEJ

Kategoria aspektu w swej prototypowej opozycji przeciwstawia pojedyncze zdarzenie oznaczane czasownikiem dk innej sytuacji niezdarzeniowej. Zdarzenie zwykle pociąga za sobą zmianę stanu, jest końcem sytuacji lub jej początkiem,

ale zmiana zdarzeniowa może być natychmiast odwracana i nie wprowadza trwałego nowego stanu, np. *mrugnąć*. Zdarzenia mogą być momentalne, np. *ujawnić tajemnicę*, *zabić człowieka*, mogą też trwać, np. *przeczytać książkę*, ale postrzegamy je zawsze w całości. Czasownik ndk, który może oznaczać stan, proces lub działanie prowadzące do zmiany stanu, ale także wielokrotność zdarzeń.

Aspekt, tak jak inne kategorie gramatyczne, ma oprócz prototypowej opozycji znaczeniowej także wiele funkcji wtórnych, tak jak liczba mnoga nie zawsze oznacza zbiór pojedynczych elementów, czas, rodzaj męski rzeczowników żywotnych nie zawsze oznacza płeć męską. Aspekt ndk może np. oznaczać zdarzenie jednokrotne w przeszłości, którego efekty są istotne w chwili mówienia, np. *Czytałem Pana Tadeusza. Jadłem już obiad, nie jestem głodny* (jest to tzw. znaczenie ogólnofaktyczne). Opis wszystkich funkcji aspektu wykracza poza ramy tego tekstu, nie przedstawiamy też alternatywnych opisów tej kategorii. Opieramy się głównie na monografii M. Łaziński, *Wykłady o aspekcie polskiego czasownika* i artykule M. Łaziński, *Czasowniki niekoniecznego skutku na tle czasowników telicznych. Próba charakterystyki*.

Opozycje semantyczne podobne do polskiego i słowiańskiego aspektu można wyrazić i w innych językach, ale nie poprzez pojedynczą opozycję gramatyczną. Kategoria aspektu w językach słowiańskich dlatego jest gramatyczna, że obejmuje obligatoryjnie wszystkie leksemy czasownikowe i wszystkie ich formy, nawet nieosobowe. Liczne leksemy dk oraz ndk tworzą pary aspektowe o wspólnym znaczeniu leksykalnym. Wyznaczniki formalne aspektu to albo prefiks po stronie członu dk, np. *napisać*, albo sufiks po stronie ndk, np. *przepisywać*; rzadsze są pary supletywne (o różnych rdzeniach), np. *brać* – *wziąć*, i czasowniki dwuaspektowe, np. *aresztować*, *darować*.

Wybór wartości aspektu zależy w dużym stopniu od uogólnionego znaczenia czasownika i przynależności odpowiedniego predykatu do jednej z klas akcyjnych, czyli typów sytuacji. Najczęściej przyjmuje się klasyfikację Zeno Vendlera²: predykaty bez zmiany stanu to stany, np. *spać*, oraz dynamiczne aktywności, ang. *activities*, np. *spacerować*. Predykaty zmiennostanowe to stopniowalne: *accomplishments*, np. *rysować/narysować*, oraz niestopniowalne: *achievements*, *zdobyć/zdobywać szczyt*. Dla nas najważniejsza jest opozycja *achievements*, czyli działań i procesów telicznych – nakierowanych na cel – oraz zdarzeń niestopniowalnych. Stany i *activities* są najczęściej ndk, derywaty dk typu: *pospać*, *pospacerować*, to nie są właściwe odpowiedniki aspektowe.

Właściwe pary aspektowe tworzą czasowniki *accomplishments* oraz *achievements*. Za parę uznaje się najczęściej taki układ, w którym czasownik ndk może (nie zawsze musi) oznaczać to samo zdarzenie co czasownik dk w użyciu iteratywnym, czyli wielokrotnym lub w *praesens historicum*³. Tylko część czasowników

² Z. Vendler, *Verbs and Times*, "The Philosophical Review" 1957, Vol. 66(2), s. 143–160.

³ Ju. S. Maslov, *Vid i leksičeskoe značenie glagola v sovremennom russkom literaturnom jazyke*, „Izvestija Akademii Nauk SSSR” 1948, nr 7(4), s. 303–316.

accomplishment towarzyszy pary teliczne, spełniające warunki testu: *roбіłem, ale nie зробіłem*. Por. *Rysowałem koło, ale nie narysowałem*, por. niemożliwe: **Przewracałem się, ale nie przewróciłem*. Oprócz kryterium iteratywności odpowiednika ndk w parze aspektowej istnieją inne testy parzystości. Dużą dokładność ma test imperatywu oparty na zasadzie imperfektywizacji dyrektywy zaprzeczonej, por. *Otwórz okno, ale Nie otwieraj okna*. Ten test jest ograniczony do czasowników działania kontrolowanego (tylko one tworzą imperatyw).

Oprócz funkcji semantycznych kategoria aspektu pełni także ważną funkcję narracyjną. Podstawowym budulcem narracji jest aspekt dk, który oznacza sytuację ograniczoną czasowo, odrębną od innych, np.: *Wrócił do domu, zjadł kolację, posiedział przed telewizorem i usnął*. Formy czasowników dk *wrócił, zjadł* oraz *poszedł* oznaczają zdarzenia i zmiany w rzeczywistości, czasownik dk delimitatywny (wyznaczający tylko przedział czasu) *posiedzieć*, tak jak rdzenne *siedzieć*, reprezentuje klasę stanów, nie zdarzeń. W przykładzie wybieramy jako naturalny czasownik dk *posiedzieć* (choć *siedzieć* też byłoby możliwe), nadajemy sytuacji „siedział” narracyjną funkcję zdarzeniową – *posiedział* – oddzielamy tę sytuację od innych.

Ta funkcja aspektu dk, którą można nazwać określonością czasową (ang. *temporal definiteness*)⁴, jest szczególnie istotna w językach wschodniosłowiańskich, na zachodzie słowiańszczyzny podstawową funkcją aspektu dk jest całościowość sytuacji, ang. *totality*), która odpowiada mniej więcej pojęciu zdarzenia. Język polski wyraźnie łączy obie funkcje aspektu dk i znajduje się na granicy zachodniej i wschodniej strefy aspektowej.

1.2. ASPEKT W TEKSTACH PRAWNYCH. KODEKS KARNY, REGULAMINY I PRZYSŁOWIA

Uderzające różnice w interpretacji kategorii aspektu czasownika i jednocześnie w językowej (gramatycznej) wykładni prawa w różnych językach słowiańskich widać w kodeksach karnych. Rozbieżności te odzwierciedlają nie tylko różnice między systemami aspektowymi, lecz także między systemami i tradycjami prawnymi.

Norma kodeksu karnego w języku polskim formułowana jest za pomocą aspektu ndk, a w innych językach słowiańskich aspektu dk; por. przykłady z kodeksów czeskiego, bułgarskiego, serbskiego⁵:

(1) Kto zabija (ipf) człowieka podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 8, karze 25 lat pozbawienia wolności albo karze dożywotniego

⁴ Por. S. M. Dickey, *Parameters of Slavic Aspect*, Stanford 2000.

⁵ Inaczej wygląda odpowiedni przepis w kodeksach karnych Rosji oraz Ukrainy. Podmiotem zdania jest tam rzeczownik odczasownikowy nazywający przestępstwo bez wskazania agensa.

pozbawienia wolności (ustawa z dnia 4 czerwca 1997 r. – Kodeks karny⁶, art. 148 ust. 1);

(2) Kdo jiného úmyslně usmrtí (pf), bude potrestán... (Trestní zákoník České republiky, 2009, art. 140.1);

(3) Който умишлено умъртви другиго, се наказва за убийство с лишаване от свобода от десет до дведесет годин (Наказателен Кодекс на Българската Република, 2006, art. 115);

(4) Ko drugog liši života, kazni e se zatvorom od pet do petnaest godina (Kri-vicny zakon Republike Srbije, 2006, art. 47.1).

W teorii jurslingwistyki przyjmuje się, że podstawowym czasem dyrektywalnym jest *praesens*⁷. Można by więc uznać, że polski wybór aspektu ndk jest pochodną wyboru czasu teraźniejszego, ponieważ czasownik dk miałby wyraźne znaczenie przyszłości. Jednak w innych kodeksach słowiańskich takie niebezpieczeństwo nie zachodzi. *Praesens perfecti* jest w językach bułgarskim i serbskim formą systemowo marginalną, ale w języku czeskim ma, tak jak w polszczyźnie, podstawowe znaczenie *futurum*.

Dokładniejsze określenie znaczenia szczegółowego polskiego aspektu ndk w czasie teraźniejszym oraz *praesens perfecti* w kodeksach w innych językach nie jest łatwe. Można widzieć tu użycie iteratywne (wielokrotne) lub egzemplaryczne, a w sankcji normy także omnitemporalne (zawsze podlega karze).

Czasowniki w polskich zdaniach, takich jak (1) dopuszczają interpretację wielokrotną lub teliczną (w znaczeniu próby). Jednak odczytanie wielokrotne czasownika w art. 148 k.k. prowadzi do absurdu i uznania za karalne tylko wielokrotnego zabójstwa. Interpretacja czasownika *zabija* jako „próbuję zabić” jest bardzo mało prawdopodobna (choć niewykluczona), ale w wypadku innych czasowników wątpliwości się pojawiają, por. inny przepis Kodeksu karnego:

(5) Odpowiada za podżeganie, kto chcąc, aby inna osoba dokonała czynu zabronionego, nakłania ją do tego (art. 18 ust. 2 k.k.).

Czasowniki *nakłaniać* i *nakłonić* tworzą właściwą parę aspektową. *Podżegać* jest *imperfectivum tantum*, choć dawniej istniał czasownik dk *podżec*, w pierwotnym znaczeniu „podpalić”. Prawnicy nie są zgodni, czy karalne jest tylko skuteczne nakłonienie, a więc doprowadzenie słuchacza do powzięcia zamiaru przestępstwa, czy też dowolna próba nakłonienia, choć Sąd Najwyższy RP rozstrzygnął tę dyskusję na korzyść interpretacji pierwszej⁸. Wprawdzie polski Kodeks karny, tak jak inne kodeksy wprost rozgranicza przestępstwo oraz jego usiłowanie, jednak powyższy przykład odczytany dosłownie i naiwnie prowadzi do mieszania tych kategorii. Użycie *praesens perfecti* i innych form czasowników dk w innych językach słowiańskich nie dopuszcza takich wątpliwości nawet w interpretacji naiwnej i dosłownej.

⁶ Tekst jedn. Dz.U. z 2022 r., poz. 1138, z późn. zm.; dalej: k.k.

⁷ M. Przetak, *Struktura tekstu prawnego na przykładzie kodeksu karnego*, Gdańsk 2014.

⁸ M. Łaziński, *Wykłady o aspekcie polskiego czasownika*, Warszawa 2020, s. 222.

Interpretacja naiwna tekstu kodeksu jest bardzo ważna, odzwierciedla bowiem intuicyjne znaczenie aspektu w systemie językowym. Aspekt ndk jest w polszczyźnie – inaczej niż w językach sąsiednich – podstawową formą norm i zasad quasi-prawnych, także przysłów czy regulaminów. Por. polskie *Kto sieje wiatr, zbiera burzę*; ros. *Kmo noceem vuxep, nozhem bypjo*. Funkcja normotwórcza jest tylko jednym ze składników ogólnego znaczenia intuicyjnego aspektu, a lektura Kodeksu karnego jest tylko jednym z wielu testów tej funkcji.

2. BADANIA ANKIETOWE

Aby zbadać wpływ poszczególnych czynników na wybór aspektu w tekstach prawnych i quasi-prawnych, przygotowaliśmy ankietę. Przez wybór rozumiemy przede wszystkim nieuświadomiony przez mówiącego wpływ czynników językowych i pozajęzykowych na formę gramatyczną, a znacznie rzadziej: świadomą decyzję mówiącego (piszącego), czy w danym tekście i kontekście użyć czasownika ndk czy dk. Dopiero badanie ankietowe skłania respondentów do zastanowienia się nad tym, którą wartość aspektu wybrać. W ankiecie jest też miejsce na refleksję i uzasadnienie teoretyczne tej decyzji.

Badanie składa się z dwóch ankiet. Pierwsza, podstawowa, której poświęcimy więcej miejsca, dotyczy wartości aspektu w tekście quasi-prawnym w statucie szkolnym. Druga ankietą bada interpretację szczególnej grupy semantycznej czasowników: konatywów (zob. pkt 2.2). W obu ankietach brali udział w większości studenci oraz starsze osoby dorosłe, w tym prawnicy i studenci prawa. Wykształcenie prawnicze było jednym z czynników wpływu, branych pod uwagę w analizie ankiet.

2.1. ANKIETA 1. INTERPRETACJA WYBORU ASPEKTU

Pierwsza ankietą bada wybór wartości aspektu w statucie Szkoły Podstawowej im. Vendlera. Szkoła i jej statut są fikcyjne. Zeno Vendler, nieznan szerokiej opinii, był filozofem języka, który położył podwaliny pod klasyfikację akcjonalną czasowników, zob. bibliografia (por. klasy akcjonalne – pkt 1.1). Jednak poszczególne ankiety zdania w identycznej lub podobnej formie można znaleźć w statutach różnych szkół. Urwana numeracja punktów statutu (od 22 do 36) ma stwarzać wrażenie, że jest to fragment autentycznego dokumentu (numeracja nie uzgadnia się z numeracją przykładów w całym tekście). Staraliśmy się, żeby czasowniki reprezentowały różne klasy akcjonalne, konteksty typowe dla tekstów prawnych i quasi-prawnych.

W ankiecie wzięło udział 328 osób, w tym 119 miało wykształcenie prawnicze (wliczamy tu także studentów prawa), pozostałe osoby to w większości studenci kierunków filologicznych. Nie zakładaliśmy, że prawnicy będą z zasady wybierali inną wartość aspektu niż pozostali respondenci. Ale niektóre konteksty w statucie są sformułowane w typowym języku prawnym, niektóre czasowniki mają w prawie odpowiednie wykładnie. Zakładaliśmy, że właśnie w tych zdaniach prawnicy będą wybierali inaczej niż pozostali uczestnicy.

Zmienną zależną (wyjaśnianą) była w badaniu wartość aspektu. Należało wybrać jej wartość jako dk lub ndk w 19 kontekstach. Zmienne niezależne to wykształcenie (zob. wyżej) oraz klasa akcjonalna. Czasowniki, w których trzeba było wybrać aspekt, oraz reprezentowane przez nie predykaty należą do różnych klas: 6 do klasy *accomplishment* i 13 do klasy *achievement*, por. przykłady niżej (ograniczono się do czasowników ndk):

- *Accomplishment*, np. zd. 24: *biblioteka gromadzi/zgromadzi podręczniki*;
- *Achievement* (zdarzenie niepodzielne), np. zd. 24 *biblioteka udostępnia/udostępnia uczniom podręczniki*, zd. 25a *dyrektor decyduje/zdecyduje o dniach wolnych*;
- w części przykładów czasownik dopuszcza dodatkową interpretację stanową (por. analiza zd. 28a *tworzą atmosferę*).

2.1.1. PUNKTY STATUTU Z ALTERNATYWNYMI CZASOWNIKAMI NDK I DK, KTÓRE BYŁY OBIEKTEM WYBORU

Oto wszystkie pytania testu, czyli punkty statutu z alternatywnymi czasownikami ndk i dk, które były obiektem wyboru. Symbolami literowymi oznaczono klasę akcjonalną: *accomplishment* – D (działanie), *achievement* – Z (zdarzenie), stan lub aktywność – S.

22. Sekretariat wykona/wykonuje (D) [14/314] polecenia dyrekcji dotyczące administrowania danymi osobowymi uczniów zgodnie z ustawą z dnia 10 maja 2018 r. o ochronie danych osobowych⁹.

23. Wywiązywanie się nauczycieli z obowiązku prowadzenia dokumentacji szkolnej oceni/ocenia (D) [32/296] Komisja Rewizyjna raz w semestrze.

24. Biblioteka szkolna zgromadzi/gromadzi (D) [14/314] i udostępni/udostępni (Z) [14/314] uczniom podręczniki ze wszystkich przedmiotów objętych podstawą programową dla klas 1–8.

25.

a. Dyrektor w porozumieniu z Radą Rodziców i Radą Pedagogiczną zdecyduje/decyduje (Z) [54/274] o dniach wolnych od zajęć szkolnych ponad liczbę 13 dni ustawowo wolnych od pracy. Limit takich dni wynosi 5 w skali roku.

⁹ Dz.U. z 2019 r., nr 1781.

b. W szczególnych przypadkach, na wniosek Rady Rodziców, dyrektor ustanowi/ustanawia (Z) [82/245] dodatkowy dzień wolny od zajęć ponad wskazany limit.

26. Raz w miesiącu odbędą/odbywają (Z) [46/282] się spotkania rodziców z wychowawcami.

27.

a. Dyrektor w porozumieniu z Radą Pedagogiczną sporządzi/sporządza (D) [61/267] Wewnątrzszkolny System Oceniania (WSO).

b. Na podstawie Wewnątrzszkolnego Systemu Oceniania zespoły przedmiotowe określają/określają (Z) [74/254] Przedmiotowe Zasady Oceniania.

28.

a. Nauczyciele i pracownicy niepedagogiczni oraz kadra zarządzająca stworzą/tworzą (D) [18/310] w szkole przyjazną atmosferę.

b. Starają się również wspomóc/wspomagać (Z) [17/311] rozwój intelektualny, emocjonalny i moralny uczniów.

29. Uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi otrzyma/otrzymuje (Z) [147/181] wsparcie terapeuty pedagogicznego oraz szkolnego psychologa.

30.

a. Uczeń, który złamie/łamie (Z) [178/150] postanowienia kontraktu o porozumieniu bez przemocy (przyjętym przez Radę Rodziców i Radę Pedagogiczną uchwałą z 25 marca 2015 r.), podlega naganie.

b. Uczeń, który uporczywie łamie ww. postanowienia, zostanie/zostaje (Z) [184/144] zawieszony w prawach i obowiązkach.

c. Okres zawieszenia określi/określa (Z) [64/264] dyrektor po konsultacji z wychowawcą oddziału i psychologiem szkolnym.

31.

a. Zabrania się uczniom używania telefonów komórkowych na terenie szkoły.

b. Uczeń, który skorzysta/korzysta (Z) [132/196] z telefonu bez wyraźnego polecenia nauczyciela, otrzyma/otrzymuje (Z) [184/144] punkty ujemne z zachowania, których liczbę określi Wewnątrzszkolny System Oceniania.

32. Mottem szkoły jest „Pomóc/Pomagać (Z) [28/300] innym zbudować/budować (D) [42/286] lepszy świat”.

W nawiasie kwadratowym podano liczbę wybranych przez respondentów czasowników dk oraz ndk oddzielonych ukośnikiem. Analiza tych wyników znajduje się w pkt 2.2.2. Numery zdań nie miały w ankiecie znaczenia. Miały sprawić wrażenie, że jest to fragment autentycznego dokumentu.

2.1.2. ANALIZA ZMIENNYCH W ANKIECIE

Tak jak można było przypuszczać na podstawie ogólnych tendencji użycia aspektu ndk w kodeksach (pkt 1.2), także w naszej ankiecie czasownik ndk wybierano zdecydowanie częściej niż dk.

W zdaniu 24 umieściliśmy nieopatrznie dwa czasowniki z różnych klas akcjonalnych tak, że aspekt pierwszego: *gromadzi/zgromadzi* miał wpływ na aspekt drugiego *udostępnia/udostępni*. Zorientowaliśmy się, że tak jest w trakcie analizy, dlatego wykluczaliśmy obie pary ze zbiorczych obliczeń statystycznych (por. pkt 2.1.3), ale w komentarzach zwracaliśmy uwagę na wybór respondentów także w tym zdaniu.

W analizie uwzględniono 5576 elementarnych odpowiedzi (328 osób miało wybrać aspekt w 17 formach czasownikowych). 76% wybranych form to czasowniki ndk, 24% – dk. Przewaga aspektu ndk nad dk zależy w istotnym stopniu od klasy akcjonalnej. W przypadku zdarzeń respondenci wybierali aspekt dk w 27% przypadków, w przypadku *accomplishment* tylko w 10%. Na podstawie modelu regresji logistycznej, uwzględniającej również efekty losowe respondenta i zdania, można założyć, że prawdopodobieństwo wyboru formy dokonanej w przypadku czasowników *accomplishment* wynosi tylko 0,05, a w przypadku czasowników *achievement* – 0,19. Różnica ta jest istotna statystycznie, $B = 1,5$, $z = 2,85$, $p = 0,004$ (prawdopodobieństwo testowe wynosi znacznie mniej niż 0,05).

Na decyzje respondentów wpływało wykształcenie prawnicze lub jego brak, przy czym ten wpływ nie dotyczył wyboru aspektu w ogóle, ale opisanego wyżej związku tego wyboru z klasą akcjonalną. Jeśli przeciętny respondent wybierał aspekt dk czasownika dla zdarzeń z prawdopodobieństwem 0,19, a dla *accomplishment* – 0,05, to prawnicy wybierali aspekt dk z prawdopodobieństwem 0,15 dla zdarzeń oraz 0,06 dla *accomplishment*, a nieprawnicy wybierali aspekt dk z prawdopodobieństwem 0,21 dla zdarzeń oraz 0,04 dla *accomplishment*. Różnica w grupie nieprawników jest istotna statystycznie, $B = 1,78$, $z = 3,31$, $p < 0,001$, a w grupie prawników jest nieistotna lub na granicy istotności ze współczynnikiem p nieco powyżej 0,05, $B = 1,05$, $z = 1,93$, $p = 0,053$. Interakcja (braku) wykształcenia prawniczego i klasy akcjonalnej jest istotna statystycznie, $B = 0,72$, $z = -3,3$, $p < 0,001$.

Możliwe, choć zapewne niejedyne, wyjaśnienie tego stanu rzeczy jest takie, że nieprawnicy w zdecydowanej większości byli studentami kierunków filologicznych (najczęściej polonistyki). Choć o klasach akcjonalnych w dydaktyce uniwersyteckiej wspomina się tylko okazjonalnie, to jednak dla filologów są to pojęcia bardziej zrozumiałe i zoperacjonalizowane kognitywnie niż dla prawników. Nieliczne analizy prawnicze użycia aspektu ignorują rozróżnienie między semantycznymi klasami predykatów¹⁰.

2.1.3. WYBÓR ASPEKTU W POSZCZEGÓLNYCH KONTEKSTACH

Po określeniu wpływu różnych czynników na wybór aspektu w skali makro przyjrzyjmy się odpowiedziom na konkretne pytania, czyli wyborowi aspektu

¹⁰ T. Gizbert-Studnicki, *Znamiona czasownikowe w kodeksie karnym. Zagadnienie czasu gramatycznego i aspektu*, „Studia Prawnicze” 1982, nr 1/2, s. 106–115.

w poszczególnych przykładach (liczby wybranych czasowników dk i ndk podano przy pytaniach ankiety w pkt 2.1).

W sześciu przykładach udział wybranych przez respondentów czasowników ndk jest wyższy niż 90%. Cztery przykłady zawierają czasowniki typowe *accomplishment*, odpowiednio: *wykonuje polecenia* (zd. 22, 314 ndk), *ocenia wywiązywanie się* (zd. 23, 296 ndk), *gromadzi podręczniki* (zd. 24, 314 ndk), *tworzą atmosferę* (zd. 28a, 310 ndk). Czasownik *tworzą* w tym zdaniu można interpretować jako *accomplishment* lub jako stan. Duży udział czasowników ndk umożliwia interpretację teliczną omawianych przykładów. Statut zakłada, że biblioteka powinna gromadzić coraz więcej książek. W trzech zdaniach z ogromną przewagą wyboru aspektu ndk dominują czasowniki *achievement*: *udostępnia podręczniki* (zd. 24, 314 ndk) oraz *(starają się) wspomagać rozwój* (zd. 28b, 311), *(mottem jest) pomóc* (zd. 32, 300). W przykładzie 24 chodzi o to, że biblioteka udostępnia książki równolegle z ich gromadzeniem, to znaczy, że udostępnia każdą dodaną do gromadzonego zbioru. W przykładzie zd. 28b *wspomagać* może być interpretowane jak *achievement* lub jako stan, a ściślej mówiąc relacja, podobnie jak w sytuacji *tworzą atmosferę* w zd. 28a. Pomagać w zd. 32 nie dopuszcza interpretacji stanowej, jest to wyraźne działanie nakierowane na cel: *zbudować lepszy świat*, jednak nie jest teliczne w sensie testu Masłowa – niemożliwe: *pomagał, ale nie pomógł*.

W ośmiu przykładach udział wskazań czasownika ndk wynosi od 0,5 do 0,9. Większość z nich to czasowniki *achievement*: *dyrektor decyduje o dniach wolnych* (zd. 25a, 274 ndk) i *ustanawia dzień wolny* (zd. 25a, 245), *odbywają się spotkania rodziców* (zd. 26, 282), *uczeń otrzymuje wsparcie* (29, 181), *korzysta z telefonu* (zd. 31a, 193). Są też czasowniki *accomplishment*: *dyrektor sporządza system oceniania* (zd. 27a, 27), *zespoły określają systemy oceniania* (zd. 27b, 254), *dyrektor określa czas* (zd. 30c, 264), *(pomóc) budować lepszy świat* (zd. 32, 286).

W trzech przykładach udział wybranych czasowników ndk jest mniejszy niż dk. Dla interpretacji tekstu quasi-prawnego jest to wybór wyjątkowy na tle tradycji interpretacji czasu i aspektu w technice prawodawczej (zob. pkt 1.2). Oto konteksty: *uczeń łamie postanowienia* (zd. 30a, 150 ndk, 178 dk – *złamie*), *uczeń zostaje zawieszony* (zd. 30b, 144 ndk, 184 dk – *zostanie*), *uczeń otrzymuje punkty karne* (zd. 31, 144 ndk, 184 dk – *otrzyma*). Aby wyjaśnić wybór czasownika dk, warto rozszerzyć te konteksty. Czasownik dk jest wybierany w zdaniu nadrzędnym określającym karę za przewinienie przedstawione w zdaniu podrzędnym przydawkowym: *uczeń, który łamie postanowienia..., zostanie zawieszony...; uczeń, który korzysta z telefonu..., otrzyma punkty karne...* Porównując to do struktury normy kodeksu karnego, uznajemy te konteksty użycia czasownika dk za sankcję swoistej normy karnej, a nie jej dyspozycję. W kodeksie karnym sankcja jest wyrażona najczęściej czasownikiem ndk stanowym: *podlega karze*. Sankcja w regulaminie tworzy wraz z dyspozycją sekwencję logiczną dwóch zda-

rzeń, dlatego preferowany jest tu aspekt dk, tak jak czasowniki dk używane są w sekwencjach zdarzeń w kodeksie karnym i cywilnym¹¹.

Porównajmy teraz czasowniki w dyspozycjach obu omawianych „norm”: zd. 30a: uczeń, który *złamie* (częściej niż *łamie*) postanowienia, zd. 31a: uczeń, który *korzysta* z telefonu (częściej niż: *skorzysta*). Jedną z podstawowych funkcji aspektu dk jest podkreślanie odrębności zdarzeń w sekwencji. Ta odrębność jest wyraźniejsza w wypadku zdarzeń nieoczekiwanych, nietypowych. Takim jest niewątpliwie złamanie regulaminu. Skorzystanie z telefonu samo w sobie nie jest zdarzeniem zaskakującym, dopiero kontekst zakazu takim je czyni. Prawdopodobnie dlatego respondenci częściej wybierali aspekt dk: *złamie postanowienia*, i częściej aspekt ndk: *korzysta z telefonu*.

2.1.4. KOMENTARZE RESPONDENTÓW

Do około 17% odpowiedzi zostały dołączone dodatkowe komentarze. Komentowali równie często respondenci z wykształceniem prawniczym, jak i bez niego. W komentarzach do wyboru aspektu ndk powtarzają się często argumenty, które padły już w analizie aspektu w kodeksach (por. pkt 1.2):

- Treść generalnych norm postępowania formułuje się, używając czasu gramatycznego teraźniejszego (do zd. 22).

- Forma odpowiednia dla aktu prawnego; czas teraźniejszy nie przysły; nie dotyczy jednego przyszłego zdarzenia, tylko każdego zdarzenia występującego w czasie obowiązywania aktu prawnego (do zd. 23).

Często pojawia się w komentarzach interpretacja wielokrotna czasownika ndk – naszym zdaniem niesłuszna, ponieważ przewinienie nie musi być wielokrotne, by wywołać sankcję. Por. komentarz do wyboru aspektu dk *złamie* w dyspozycji zd. 31a:

- Łamie to wiele, a *złamie* wystarczy raz.
- Wówczas wiadomo, że każde złamanie kontraktu skutkuje naganą.

Lęk przed interpretacją wielokrotną formy ndk *łamie* jest najczęstszym argumentem za wyborem formy *złamie*. Ciekawe, czy respondenci prawnicy odczuwaliby taką samą obawę przed standardowym aspektem ndk w kodeksie karnym. *Uczeń, który złamie postanowienia, zostanie zawieszony...* (zd. 31) oraz *Kto zabija człowieka..., podlega karze* (art. 148 k.k.) to dwa zdania o podobnej strukturze. Pierwsze jest wprawdzie podrzędne przydawkowe, drugie podmiotowe, ale oba w podobny sposób wiążą dyspozycję z sankcją. Taka refleksja pojawia się w naszej ankiecie rzadko:

- Brzmi bardziej sugestywnie, jak groźba, chociaż w kodeksie karnym jest zawsze forma niedokonana (do formy *złamie* w zd. 31).

¹¹ M. Łaziński, *Wykłady...*, s. 225–228.

2.1.5. WNIOSKI Z ANKIETY 1

Sposób, w jaki respondenci wybierali czasowniki ndk lub (znacznie rzadziej) dk, potwierdza generalną regułę użycia w regulaminach i przepisach aspektu ndk i czasu teraźniejszego, ale w określonych sytuacjach prawdopodobieństwo wyboru aspektu dk rosło, np. uczeń, który *złamie* postanowienia Regulaminu, (...) *zostanie* zawieszony w prawach ucznia... Złamanie postanowień i zawieszenie w prawach ucznia to zdarzenia wyjątkowe, dlatego zapewne wybierają aspekt dk. Prawdopodobieństwo użycia formy dk było generalnie wyższe dla zdarzeń niepoprzedzonych działaniami (*achievements*) i tę zależność wyraźniej dostrzegali w swych wyborach respondenci z wykształceniem prawniczym niż pozostali. Trudno jednak mówić o decydującym wpływie wykształcenia prawniczego na wybór aspektu w poszczególnych sytuacjach.

2.2. ANKIETA 2. BADANIA PRESUPOZYCJI ZAPRZECZONYCH CZASOWNIKÓW NIEKONIECZNEGO SKUTKU – KONATYWÓW

Druga ankieta, którą przeprowadziliśmy w ramach badań interpretacji aspektu, dotyczy szczególnej grupy czasowników, zwanych konatywami lub – rzadziej i w węższym zakresie – czasownikami niekoniecznego skutku¹².

W parze aspektowej czasowników z tej grupy relacja wynikania jest często odwrotna niż w pozostałych telicznych parach aspektowych. Człon dk oznacza zdarzenie, które jest zapowiadane, ale nie wynika wprost z procesu lub działania oznaczanego czasownikiem ndk, np. *przechodzić uratował tonącego, student zdał egzamin*. Inaczej niż w klasycznych parach telicznych z zaprzeczenia czasownika dk w czasie przeszłym wynika na zasadzie presupozycji prawdziwość zdania z czasownikiem ndk. Zdanie *student nie zdał egzaminu* ma sens tylko wtedy, jeśli możemy powiedzieć, że ten sam student *zdawał egzamin*. Zdanie: *Lekarz nie uratował pacjenta*, presuponuje, że *próbował ratować pacjenta*, czyli *leczył go*. Ze zdania *Przechodzić nie uratował tonącego* nie wynika *koniecznie*, że go ratował czy *próbował uratować*, ale to zdanie presuponuje przynajmniej oczekiwanie mówiącego, że *przechodzić powinien uratować tonącego*.

Grupa konatywów nie ma ścisłych granic. Należą do niej m.in. czasowniki oznaczające przekonywanie: *namawiać/namówić, przekonywać/przekonać*,

¹² Por. M. Łaziński, *Czasowniki niekoniecznego skutku na tle czasowników telicznych. Próba charakterystyki*, "Language: Codification, Competence, Communication" 2020, Vol. 2(3), s. 24–33. Literatura polska na temat konatywów nie jest bogata. Wspominają o nich A. Holvoet, *Aspekt a modalność w języku polskim na tle ogólnosłowiańskim*, Wrocław–Warszawa 1989 i A. Bogusławski, *Aspekt i negacja*, Warszawa 2003. Więcej uwagi poświęcano analogicznym czasownikom w języku rosyjskim, por. E. V. Padučeva, *Imperfektiv otricanija v russkom jazyke. Voprosy jazykoznanija*, 2008, s. 3–21; M. Ja. Glovinskaja, *Semantičeskie tipy vidovyx protivopostavlenij russkogo glagola*, Moskwa 1982.

pokonanie trudnej przeszkody: *zdobywać/zdobyć, gasić/z(u)gasić, forsować/sforsować, zdawać/zdać, rozwiązywać/rozwiązać*, gromadzenie: *zbierać, uzbierać, gromadzić/zgromadzić*. W ostatniej grupie znaczenie konatywne jest niepełne. Zdanie: *X nie uzbierał pieniędzy* presuponuje wprawdzie: *X zbierał pieniądze*, ale dopełnienie odnosi się do różnych ilości pieniędzy. Charakterystycznym przedrostkiem aspektowym, który często (ale niekoniecznie i nie zawsze) towarzyszy znaczeniu konatywnemu, jest *u-*, np. *uratować, ugasić*. Henryk Wróbel¹³ nazywa takie znaczenie przedrostka *u-* modalnym.

Presupozycja zaprzeczonych konatywów nie jest jednakowa. Te czasowniki dk, które w formie zaprzeczonej w czasie przeszłym presuponują zdanie twierdzące z odpowiednikiem aspektowym ndk (np. *nie zdał > zdawał*), nazwiemy konatywami parzystymi *sensu stricto*. Czasowniki, które presuponują podjęcie działania prowadzącego do celu, ale to działanie wyraża się inaczej niż odpowiednikiem ndk, to także konatywy *sensu stricto*, ale nieparzyste. Z tego, że *X nie osiągnął celu*, wynika (poprzez presupozycję), że *próbował osiągnąć cel*, ale nie powiemy, że *osiągał cel*. Z tego, że *podoba mi się film*, wynika, że go oglądałem, czyli poddałem ocenie. Jest jeszcze grupa konatywów *sensu largo*, które w formie dk czasu przeszłego presuponują niekoniecznie działanie, lecz tylko oczekiwanie mówiącego lub różnego rodzaju powinność, por. *przechodzić nie uratował tonącego*.

Presupozycja nie zawsze jest absolutna, można ją zawiesić kontekstowo, np. *Zdałem w tej sesji trzy przedmioty, tylko jednego nie zdałem, bo w ogóle nie poszedłem na egzamin*. Jednak w naturalnej sytuacji komunikat *Nie zdałem egzaminu* – presuponuje jednoznacznie, że podszedłem do egzaminu. Czasem konatywność przysługuje tylko jednemu z kilku sensów w ramach ogólniejszego znaczenia czasownika. Czasownik *dowiedzieć się* jest konatywem (nieparzystym), jeśli oznacza świadomą aktywność, ang. *inquire*, niem. *sich erkundigen*. Zdanie *X nie dowiedział się, ile kosztuje bilet* – presuponuje, ponieważ presuponuje jakąś aktywność, rzadko nazywaną czasownikiem ndk *dowiadawać się*, raczej *X próbował się dowiedzieć*. Jednak *dowiedzieć się* w znaczeniu niezależnym od woli konatywem nie jest¹⁴.

Wszystkie konatywy: *sensu stricto* i *sensu largo*, stanowią trudny problem logiczny, mogą także stwarzać niebezpieczeństwo interpretacyjne dla prawników. Stwierdzenie *X nie nakłonił Y do Z* presuponuje w języku ogólnym *X nakłaniał/próbował nakłonić*. Ten sam czasownik ndk *nakłaniać* użyty jest w art. 18 ust. 1 k.k. jako znamień przestępstwa podżegania. W pkt 1.2 opisywaliśmy wątpliwości prawników, czy znaczenie aspektu ndk jest tu traktowane jako próba czy też – w myśl reguły ogólnej w kodeksie – odpowiada znaczeniu aspektu dk. Do tych wątpliwości dodajmy jeszcze, że gdybyśmy przenieśli presupozycję z języka

¹³ Zob. H. Wróbel, (w:) R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1998, s. 539–568.

¹⁴ Więcej o klasyfikacji konatywów w M. Łaziński, *Czasowniki niekoniecznego skutku...*

ogólnego na grunt kodeksu karnego, to nawet zdanie *X nie nakłonił (dk) Y do Z*, mogłoby być – w uproszczonej i naiwnej wykładni gramatycznej – wykorzystane jako przesłanka usiłowania przestępstwa.

Według naszej wiedzy, konatywy nie były do tej pory obiektem zainteresowania prawników, choć istnieją nieliczne *stricte* prawnicze analizy użycia aspektu czasownika¹⁵. Postanowiliśmy sprawdzić ankietowo, jak prawnicy i pozostali użytkownicy polszczyzny rozumieją presupozycje różnych zaprzeczonych czasowników dk.

2.2.1. ZAWARTOŚĆ ANKIETY

Druga ankieta jest znacznie obszerniejsza od pierwszej, zawiera aż 45 zdań testowych, po 4 wersje odpowiedzi na każde. Wszystkie zdania zawierają zaprzeczony czasownik dk w czasie przeszłym. Przy każdym zdaniu respondent powinien wybrać jedną z czterech odpowiedzi, np.:

Czy ze zdania *Nowy lekarz nie wyleczył mnie z alergii*, wynika że:

- Lekarz leczył mnie z alergii.
- Lekarz podjął działanie skierowane na to, by wyleczyć mnie z alergii.
- Ktoś oczekiwał, że lekarz wyleczy mnie z alergii lub podejmie działanie na to skierowane.
- Nic nie wynika.

Odpowiedzi przypisujące presupozycję odpowiednika ndk oznaczaliśmy w wynikach jako P (konatyw parzysty), presupozycję działania celowego nienazwanego odpowiednikiem ndk oznaczaliśmy jako D, presupozycję oczekiwania oznaczaliśmy jako O, brak presupozycji oznaczaliśmy jako N. Zauważmy, że presupozycja P odpowiednika aspektowego jest logicznym podzbiorem presupozycji D, obie sytuacje presuponują działanie skierowane na osiągnięcie celu.

Czasowniki konatywne wybraliśmy do ankiety, korzystając z dwóch źródeł. Pierwszym była kwerenda w Narodowym Korpusie Języka Polskiego wyszukująca czasowniki najczęściej łączące się w bezokoliczniku z predykatem nadrzędnym *nie udało się*. Znaczenie „udało się” uznaliśmy za semantyczny element konatywu, nawet jeśli nie jest on wyrażony oddzielnym leksemem¹⁶. Niektóre czasowniki powtórzyliśmy w ankiecie w konstrukcji z *udało się*, np. *Lekarzowi nie udało się wyleczyć mnie z alergii*, by sprawdzić presupozycje zdań w obu postaciach gramatycznych. Wyniki kwerendy korpusowej uzupełnialiśmy, dobierając synonimy i wyrazy bliskoznaczne, np. *uzbierać*, *zebrać*, *zgromadzić*. W pytaniach ankiety są konatywy parzyste, np. *nie uzbierać*, *nie wyleczyć*, nieparzyste *sensu stricto*, np. *nie przywrócić poziomu zatrudnienia*, oraz konatywy *sensu largo*, np. *nie udzielić pomocy*.

¹⁵ T. Gizbert-Studnicki, *Znamiona czasownikowe...*; Zeifert M., *Gramatyka przepisu jako przesłanka decyzji interpretacyjnej*, Katowice 2019.

¹⁶ M. Łaziński, *Czasowniki niekoniecznego skutku...*

Drugim źródłem szczególnym, z którego korzystaliśmy, wybierając czasowniki do ankiety, był Kodeks karny RP. Ponieważ zakładamy, że konatywy mogą być problemem interpretacyjnym szczególnie dla prawników, zawarliśmy w ankiecie aż 25 czasowników cytowanych wraz z dopełnieniami z różnych artykułów Kodeksu karnego (z niewielkimi zmianami, m.in. aspektu ndk na dk).

Jeden czasownik rozmyślnie powtórzyliśmy – raz w neutralnym codziennym kontekście: *Wiewiórka nie zgromadziła zapasów na zimę*, a raz w kodeksowym kontekście czynu zabronionego: *Ten człowiek nie zgromadził materiałów radioaktywnych i wybuchowych*; por. art. 171 ust. 1 k.k.: „Kto (...) wyrabia, przetwarza, gromadzi, posiada, posługuje się lub handluje substancją lub przyrządem wybuchowym, materiałem radioaktywnym (...)”. Artykuł 255 k.k. o udaremnianiu urzędnikom czynności służbowych wykorzystaliśmy dwukrotnie, raz zmieniając czasownik *udaremnnić* na *uniemożliwić*, art. 197 k.k. o doprowadzeniu do obcowania płciowego także dwukrotnie, raz z czasownikiem *doprowadzić*, raz *zmusić*. Artykuł 258 ust. 3 k.k. o zakładaniu zorganizowanej grupy przestępczej sparafrazowaliśmy czasownikiem *zorganizować grupę*.

Poniżej podajemy wszystkie 44 zdania testowe ankiety w podziale na różne grupy konatywów według naszych założeń. Jest 13 konatywów *sensu stricto* parzystych, 7 konatywów *sensu stricto* nieparzystych lub *sensu largo* (granica jest płynna). Celem ankiety było sprawdzenie tych założeń, czyli intuicji autorów, przez ankietowanych. Różnych czasowników było 39, jeden: *zgromadzić* – wystąpił dwukrotnie, pięć spośród nich powtórzyliśmy w konstrukcji *z nie udało się* – zaznaczamy je poniżej literą U.

24 czasowniki w ankiecie zostały przeniesione wraz z dopełnieniami z Kodeksu karnego. Zaznaczamy je literą K wraz z numerem artykułu, w którym można znaleźć oryginalne użycie. Tej grupy czasowników nie dzieliliśmy w ankiecie na konatywy parzyste i nieparzyste.

Po każdym zdaniu podajemy też liczby odpowiedzi z wyborem presupozycji P (konatywy parzyste), D (działanie), O (oczekiwanie) oraz N (brak presupozycji). Do tych liczb będziemy odnosić się w pkt 2.2.2. Zdania przytaczamy w tej kolejności, w jakiej umieszczaliśmy je, przygotowując ankietę. Kolejność prezentacji pytań była losowa.

Konatywy *sensu stricto* parzyste:

- 11A. Nowy lekarz nie wyleczył mnie z alergii. 37P, 15D, 8O, 4N
- 11B. Nowemu lekarzowi nie udało się wyleczyć mnie z alergii. U 43P, 17D, 3O, 1N
- 12. W ciągu roku chłopiec nie uzbierał pieniędzy na nowe sanki. 50P, 1D, 7O, 6N
- 14. Rząd nie zrealizował obietnic wyborczych. 14P, 1D, 44O, 5N
- 13. Nie wynegocjowaliśmy dobrych warunków ugody. 29P, 18D, 10O, 3N
- 15A. Piotr nie zdał egzaminu z mechaniki. 46P, 6D, 9O, 3N
- 15B. Piotrowi nie udało się zdać egzaminu z mechaniki. U 52P, 11D, 0O, 1N
- 16. Mąż Marysi nie przekonał jej do tego pomysłu. 39P, 15D, 5O, 5N

- 17A. Atakujący nie sforsowali barykady. 48P, 3D, 9O, 4N
 17B. Atakującym nie udało się sforsować barykady. U 58P, 3D, 2O, 1N
 19. Wiewiórka nie zgromadziła zapasów na zimę. 34P, 7D, 11O, 12N
 18. Strażacy nie ugasili pożaru. 35P, 18D, 6O, 5N
 20. W ciągu roku chłopiec nie zebrał pieniędzy na nowe sanki. 36P, 13D, 9O, 6N

Konatywy *sensu stricto* nieparzyste i *sensu largo*

21. Kasia nie zaprosiła Jana na swój ślub. 0P, 3D, 53O, 8N
 22A. Firma nie przywróciła poziomemu zatrudnienia sprzed pandemii. 17P, 17D, 31O, 9N
 22B. Firmie nie udało się przywrócić poziomemu zatrudnienia sprzed pandemii. U 18P, 39D, 5O, 2N
 24A. Ministrowi nie udało się zniwelować skutków kryzysu. U 22P, 33D, 6O, 3N
 24B. Minister nie zniwelował skutków kryzysu. 24 P, 12D, 23O, 5N
 23. Uczeń nie poprawił oceny. 22P, 11D, 24O, 7N
 25. Przewodnik nie dowiedział się, ile kosztują bilety. 21P, 12D, 25O, 7N

Zdania z czasownikami z Kodeksu karnego:

26. Mężczyzna nie doprowadził podwładnej do obcowania płciowego. K199 5P, 31D, 14O, 14N
 27. Ten człowiek nie zgromadził materiałów radioaktywnych i wybuchowych. K171.1 10P, 12D, 27O, 15N
 28. Ten człowiek nie zniszczył znaków granicznych. K277 1P, 7D, 33O, 23N
 29. Kobieta nie nakłoniła swojego znajomego do złamania prawa. K18.1 19P, 14D, 12O, 9N
 30. Ten człowiek nie obiecał kontrahentowi korzyści majątkowej. K229 2P, 2D, 41O, 18N
 31. Ten człowiek nie zorganizował działalności grupy przestępczej. K258.3 5P, 11D, 28O, 20N
 32. Ta kobieta nie podrobiła podpisu urzędnika. K270 1P, 3D, 37O, 23N
 33. Mężczyzna nie pomógł sprzedać skradzionego towaru. K291 3P, 6D, 43O, 12N
 34. Kobieta nie przewiozła tego dokumentu przez granicę. K275.2 9P, 27D, 20O, 8N
 35. Kobieta nie przerobiła tego dokumentu. K270 6P, 10D, 45O, 13N
 37. Mój znajomy nie przetworzył tej substancji. K171 10P, D13, 28O, 13N
 39. Mężczyzna nie rozpowszechnił tej informacji. K311 2P, 6D, 37O, 19N
 41. Ta kobieta nie utrudniła dochodzenia. K239 6P, 17D, 26O, 15N
 42. Ta kobieta nie uniemożliwiła funkcjonariuszom wykonania czynności służbowych. K225 9P, 14D, 27O, 14N
 43. Pracownik nie uszkodził tego urządzenia. K140, 167 2P, 6D, 32O, 24N

44. Urzędnik nie wywarł w tej sprawie wpływu na podwładnego. K128.3, 224 7P, 16D, 34O, 9N

46. Urzędnik nie wykorzystał stosunku zależności służbowej. K203 1P, 4D, 44O, 15N

38. Urzędniczka nie przyjęła proponowanej korzyści majątkowej. K296a 1P, 2D, 47O, 14N

47. Twórca nie utrwalił wizerunku nagiej ofiary. K191a 3P, 11D, 36O, 14N

39. Kierowca pojazdu nie udzielił poszkodowanej pomocy. K162 0P, 3D, 55O, 6N

48. Kobieta nie zataiła tej informacji. K233 1P, 2D, 47O, 14N

49. Dyrektor nie zmusił podwładnej do współżycia. K197 15P, 20D, 18O, 11N

50. Urzędniczka nie zmieniała danych w raporcie. K268 1P, 7D, 46O, 10N

45. Urzędniczka nie ujawniła tajemnicy. K265 0P, 3D, 44O, 17N

36. Ten człowiek nie udaremnił wykonania czynności służbowych. K225 10P, 18D, 24O, 12N

2.2.2. ANALIZA DANYCH W ANKIECIE

Ze względu na dużą objętość ankiety i stopień skomplikowania problemu badawczego udało nam się zebrać odpowiedzi tylko od 64 osób, choć procedura udostępniania ankiet była podobna jak w pierwszej części i trwała tak samo długo: ponad rok. Zauważmy jednak, że przy 45 pytaniach daje to 2880 pojedynczych odpowiedzi (64 osoby x 45 zdań), a zastosowanie modeli efektów mieszanych, uwzględniających również efekty losowe osób i zdań, pozwala przeprowadzić analizę statystyczną właśnie na poziomie pojedynczych odpowiedzi. Tylko jedna osoba w drugiej ankiecie zaznaczyła we wszystkich pytaniach odpowiedź N – brak presupozycji; co rodzi podejrzenie, że całą ankietę uznała za niezrozumiałą. Pozostałe osoby czytały ankietę uważnie i wybierały przynajmniej część proponowanych presupozycji.

Spośród 64 osób ankietowanych w drugiej części 34 miały wykształcenie filologiczne, 15 osób prawnicze, 15 – inne. Tylko trzy osoby wypełniały i pierwszą, i drugą część ankiety.

Zmienną zależną (wyjaśnianą) był typ presupozycji. Zmienne niezależne to:

- wykształcenie (prawnicze lub nie),
- założony typ konatywu (parzysty lub nie),
- konstrukcja gramatyczna z jednym czasownikiem lub z nadrzędnym predykatem modalnym *udało się*,
- pochodzenie czasownika z Kodeksu karnego lub nie.

Zgodnie z naszymi przewidywaniami najwyraźniejsza korelacja zmiennych zachodzi ze względu na założony typ konatywu. Dla konatywów z założenia parzystych (przykłady 1–13) ponad 50% respondentów wybrało odpowiedź P, czyli presupozycję z odpowiednikiem aspektowym, kolejne 20% uczestników

wybrało presupozycję *D* – działania nazwanego innym czasownikiem. Najmniejszy jest w tej grupie udział odpowiedzi *N* – brak presupozycji – tylko 7%.

Prawdopodobieństwo udzielenia odpowiedzi *P* w przypadku konatywów parzystych wynosi 0,57, a w przypadku konatywów nieparzystych i *sensu largo* – 0,14. Różnica ta jest istotna statystycznie, $B = -2,12$, $z = -2,76$, $p = 0,006$.

Prawdopodobieństwo wyboru presupozycji odpowiednika parzystego – *P* lub działania celowego nazwanego inaczej – *D* – jest znacznie wyższe dla zdań sformułowanych z predykatem *nie udało się* niż dla zdań z prostym zaprzeczonym czasownikiem. W wypadku prostej negacji prawdopodobieństwo odpowiedzi *P* lub *D* wynosi 0,7, a w przypadku użycia konstrukcji *nie udało się* – 0,97. Różnica ta jest istotna statystycznie, $B = 2,69$, $z = 8,43$, $p < 0,001$.

Wykształcenie prawnicze nie ma istotnego wpływu na wybór presupozycji. Istotne jest natomiast pochodzenie czasownika i jego kontekstu z Kodeksu karnego. Dla tej grupy czasowników najczęstsze są odpowiedzi *O* – presupozycja oczekiwania, a nie działania. Największy jest też udział odpowiedzi *N* – brak presupozycji. Można to interpretować w ten sposób, że zdania z kodeksu mówią o faktach, które pociągają za sobą konsekwencje w świecie rzeczywistym, wyraziste oceny, a w rzeczywistości społecznej – także sankcje karne.

Jeśli ze zdania *X nie przekonał Y do wyjazdu* wyciągamy wniosek, że *przekonywał*, czyli *próbował przekonać*, to fakt ten ma niewielkie konsekwencje. Jeśli jednak mielibyśmy wnioskować ze zdania *X nie podrobił podpisu*, że *próbował podrobić podpis*, to orzekalibyśmy o usiłowaniu przestępstwa. Powstrzymujemy się więc przed takim oskarżeniem nie tylko w sensie karnym, ale także w ludzkich ocenach. To powstrzymanie się od sądów kategorycznych dotyczy w grupie czasowników wziętych z kodeksu zarówno osób z wykształceniem prawniczym, jak i z innym wykształceniem. Niezależnie od tego, czy respondenci rozpoznają tu poszczególne artykuły kodeksu, czy tylko kojarzą, że chodzi tu o jakieś czyny zabronione czy naganne, nie są skłonni do szybkich ocen.

2.2.3. WYBÓR PRESUPOZYCJI W POSZCZEGÓLNYCH KONTEKSTACH

Jak widać z analizy zbiorczej, najwyższą liczbę presupozycji *D* lub *P* (obie obejmują działanie) ankietowani przypisują czasownikom uznanym przez nas wstępnie za konatywy parzyste oraz zdaniom z predykatem nadrzędnym *nie udało się*. Najwyższy udział *P*: 58 miało zdanie *Atakującym nie udało się sforsować barykady*, na drugim miejscu jest zdanie *Piotrowi nie udało się zdać egzaminu* – 52 *P*. Na czwartym i piątym miejscu lokują się te same sytuacje przedstawione bez predykatu *nie udało się*: *nie sforsowali* – 48 *P*, *nie zdał egzaminu* – 46 *P*. 50 presupozycji *P* (miejsce trzecie) przypisano zdaniu *W ciągu roku chłopiec nie zbierał pieniędzy na nowe sanki*, w którym predykaty *nie zbierać* w zdaniu testowym oraz *zbierać* w presupozycji odnoszą się do różnej ilości pieniędzy. Jeśli do presupozycji *P* dodać *D*, to najwięcej presupozycji działania przypisują zdaniu *nie*

udało się zdać egzaminu – 63 (52P i 11D). Na drugim miejscu jest *nie udało się sforsować barykady* z 59 presupozycjami działania (58P, 1D).

Interesujące są sytuacje, w których ogólnych presupozycji działania jest więcej niż presupozycji *P*. Sytuacje te są semantycznie teliczne, ale działanie skierowane na osiągnięcie celu nie jest ściśle określone. Najwięcej presupozycji *D* – aż 39 przy 18 presupozycjach *P* ma zdanie 22B. *Firmie nie udało się przywrócić poziomemu zatrudnienia sprzed pandemii*, analogiczne zdanie 22A bez predykatu *nie udało się* ma 17 presupozycji *D* i 17P. Nie wiemy, co powinna była robić firma, by przywrócić poziom zatrudnienia, wiemy, że się to nie udało. Sformułowanie *przywracała, ale nie przywróciła*, jest akceptowalne tylko dla 17 użytkowników, którzy zaznaczyli *P*. Podobnie interpretujemy zdanie 24B. *Ministrowi nie udało się zniwelować skutków kryzysu*. Z 33 presupozycjami *D* i 22P oraz analogiczne zdanie 24A bez predykatu *nie udało się* z 12 presupozycjami *D* oraz 24P. Dla odbiorców zdania 34 *Kobieta nie przewiozła tego dokumentu przez granicę*, którzy zaznaczyli aż 27 presupozycji *D*, prawdopodobne było, że kobieta przewiezie dokument, wykonując ciąg różnych działań, które tylko 9 osób nazwałoby czasownikiem *przewoziła* (presupozycja *P*). To prawdopodobieństwo graniczy z oczekiwaniem, że coś się zdarzy, wyrażonym w 20 presupozycjach *O* (więcej o oczekiwaniu niżej).

Najmniej presupozycji *P* wiązali ankietowani z predykatami kwalifikowanymi wstępnie jako nieparzyste oraz ze zdaniami z Kodeksu karnego. Żadnej presupozycji *P* nie wywołują u ankietowanych zdania: 21. *Kasia nie zaprosiła Jana na swój ślub*, 39. *Kierowca pojazdu nie udzielił poszkodowanej pomocy* oraz 45. *Urzędniczka nie ujawniła tajemnicy*. Po jednej presupozycji *P* przypada na zdania: 28. *Ten człowiek nie zniszczył znaków granicznych*, 32. *Ta kobieta nie podrobiła podpisu urzędnika*, 46. *Urzędnik nie wykorzystał stosunku zależności służbowej*, 38. *Urzędniczka nie przyjęła proponowanej korzyści majątkowej*, 48. *Kobieta nie zataiła tej informacji* oraz 50. *Urzędniczka nie zmieniła danych w raporcie*. W większości powyższych zdań są czasowniki *achievement*, nieteliczne. Czasowniki teliczne z kodeksu oznaczają w szerokim sensie niszczenie i zmienianie na niekorzyść.

Brak lub mała liczba presupozycji *P* łączy się często z dużą liczbą presupozycji *O*. Zdanie 21 wywołało 55 presupozycji oczekiwania, zdanie 21 – 53 takie presupozycje, zdanie 35 – 45, zdanie 45 – 44 takie presupozycje. Dlaczego aż tylu ankietowanych odbiera informacje, że ktoś nie zaprosił znajomego na ślub, nie udzielił pomocy sprawcy wypadku, nie przyjął oferowanej korzyści, nie zmienił danych w raporcie, nie przerobił dokumentu – jako oczekiwanie nadawcy, że powinno być inaczej? Odpowiedzi należy szukać nie tylko w znaczeniu odpowiednich czasowników, lecz także w opisie całej sytuacji.

W tym miejscu natura semantyczna konatywów krzyżuje się z ogólną naturą negacji. Wydaje się bowiem, że każda informacja „nie-*X*” wywołuje w umyśle odbiorcy presupozycję „możliwe jest także *X*”. Jednym z największych proble-

mów w badaniu konatywów jest właśnie to, że presupozycja oczekiwania może wynikać z semantyki czasownika konatywnego i sytuacji przezeń przedstawianej albo z natury negacji. Potencjalna presupozycja logiczna jest uniwersalna dla każdego przeczenia, ale niektóre sytuacje i niektóre informacje o sytuacjach wywołują taką presupozycję częściej niż inne. W tych sytuacjach szukamy dodatkowej presupozycji semantycznej czasowników konatywnych.

Wśród czynników wzmacniających presupozycję semantyczną jest na pewno pozytywne wartościowanie działania. Pomoc dla ofiary wypadku oraz zaproszenie znajomego na ślub to działania wartościowane jako korzystne dla adresata. Innym czynnikiem jest konwencjonalizacja albo automatyzm działania niekoniecznie ocenianego pozytywnie. Ten automatyzm wynika z doświadczenia odbiorcy i jego wiedzy o świecie. Tak należy tłumaczyć oczekiwanie, że oferta korzyści może być przyjęta, że dokumenty i raporty można podrabiać i zmieniać.

Na koniec wskażmy te zdania z najbardziej wątpliwymi konatywami, w których wybrano najwięcej – ponad 33% – odpowiedzi *N* (brak presupozycji): 43. *Pracownik nie uszkodził tego urzędnika*, 28. *Ten człowiek nie zniszczył znaków granicznych*, oraz 32. *Ta kobieta nie podrobiła podpisu urzędnika*. Duża liczba odpowiedzi *N* często szła w parze z dużą liczbą *O* (oczekiwanie). Potwierdza to niejasną interpretację oczekiwania, które może wynikać z natury negacji, a nie z semantyki konatywu.

2.2.4. WNIOSKI I PERSPEKTYWY BADAŃ NAD KONATYWAMI

Konatywy to bardzo słabo zbadana grupa czasowników (predykatów). Najbardziej zwarta, łatwa do wyodrębnienia metodą presupozycji, jest grupa konatywów parzystych, szerzej, konatywów presuponujących działanie. W wypadku presupozycji oczekiwania trudno jest stwierdzić, czy wynika ona z semantyki czasownika, czy z samej natury logicznego przeczenia. W odpowiedziach respondentów widać ostrożność w wyprowadzaniu presupozycji działania w sytuacjach, które mogą być oceniane z punktu widzenia normy prawnej czy innego rodzaju norm społecznych. Wskazują na to interpretacje zdań przeniesionych do ankiety z Kodeksu karnego RP. Ta ostrożność cechuje wszystkich ankietowanych, wykształcenie prawnicze respondentów nie miało wpływu na ich decyzje.

REFERENCES

- Bogusławski A., *Aspekt i negacja*, Warszawa 2003
 Dickey S. M., *Parameters of Slavic Aspect*, Stanford 2000
 Gizbert-Studnicki T., *Znamiona czasownikowe w kodeksie karnym. Zagadnienie czasu gramatycznego i aspektu*, „Studia Prawnicze” 1982, nr 1/2
 Glovinskaja M. Ja., *Semantičeskie tipy vidovyx protivopostavlenij russkogo glagola*, Moskwa 1982

- Holvoet A., *Aspekt a modalność w języku polskim na tle ogólnosłowiańskim*, Wrocław–Warszawa 1989
- Łaziński M., Jóźwiak K., *Verbal Aspect and Legal Interpretation: the Use of Verbal Aspect in the Polish Penal Code*, “Polonica” 2017, t. XXXVII
- Łaziński M., *Wykłady o aspekcie polskiego czasownika*, Warszawa 2020
- Łaziński M., *Czasowniki niekoniecznego skutku na tle czasowników telicznych. Próba charakterystyki*, “Language: Codification, Competence, Communication” 2020, Vol. 2(3)
- Maslov Ju. S., *Vid i leksičeskoe značenie glagola v sovremennom russkom literaturnom jazyke*, „Izvestija Akademii Nauk SSSR” 1948, nr 7(4)
- Padučeva E. V., *Imperfektiv otricanija v russkom jazyke. Voprosy jazykoznanija*, 2008
- Przetak M., *Struktura tekstu prawnego na przykładzie kodeksu karnego*, Gdańsk 2014
- Vendler Z., *Verbs and Times*, “The Philosophical Review” 1957, Vol. 66(2)
- Zeifert M., *Gramatyka przepisu jako przesłanka decyzji interpretacyjnej*, Katowice 2019